

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNİN ÖĞRETİMİNE DAİR BİR YÖNTEM ÖNERİSİ**İsmail SÖKMEN¹****Özet**

Türk dili ve edebiyatı bölümlerinin dil dersleri müfredatında tarihî Türk lehçeleri Köktürkçe (Orhun Türkçesi), Uygurca/Uygur Türkçesi, Karahanlıca/Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Harezmi-Kıpçak Türkçesi, Çağatayca/Çağatay Türkçesi, Eski Oğuzca/Eski Oğuz Türkçesi, Osmanlıca/Osmanlı Türkçesi gibi farklı başlıklar altında ve ayrı dönemler hâlinde öğretilmektedir. Bunlar aslında zaman, mekân, boy/topluluk, kültür, din vb. unsurların etkisiyle fonetik, morfolojik ve leksik olarak birbirinden farklılaşmış bir bütünün üyeleridir. Günümüzde Batı Türkçesinin önemli üyelerinden birisi olan ve hâlihazırda kullandığımız Türkiye Türkçesi, köken olarak, bu tarihî lehçeler içerisinde, 13.-15. yüzyıllar arasında Anadolu'da kullanılmış olan Eski Oğuz Türkçesine bağlı bulunmaktadır. Bu çalışmada, tarihî Türk lehçelerinin öğretiminde müfredatın ilk sırasını, Türkiye Türkçesinden tarihî devirlere doğru gitmek üzere, dilbilgisel farklılaşmaların olduğu bazı önemli başlıklar ve bunların pekiştirilmesini hedefleyen aktarma ve uyarlama çalışmalarının alması gerektiği önerilmekte ve sözü edilen başlıklardan ve çalışmalardan örnekler sunulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Türk dili ve edebiyatı, dil dersleri, Tarihî Türk lehçeleri, Türkiye Türkçesi, aktarma ve uyarlama çalışmaları

A METHOD SUGGESTION ABOUT TEACHING OF HISTORICAL TURKISH DIALECTS**Abstract**

The historical Turkish dialects are taught in different topics and separate periods as Kokturk/Orkhon Turkish, Uigur Turkish, Karakhanid Turkish, Xwarazm Turkish, Kiptchak Turkish, Xwarazm-Kiptchak Turkish, Chagatay Turkish, Old Oghuz Turkish, Ottoman Turkish on syllabus of language lessons in Turkish language and literature departments. In fact, these are members of a family differentiated each other phonetically, morphologically and lexically under the influence of the elements as time, place, tribe/community, culture, religion etc. Turkey Turkish which is one of the important members of West Turkish and we use at present, consists in Old Oghuz Turkish was used in Anatolia in 13th-15th centuries among these historical dialects. In this paper, it is suggested that first step of syllabus should be some important topics contain grammatical differentiations and translation-adaptation exercises aim reinforcing these information by progressing from Turkey Turkish to past and it is offered samples of these topics and exercises.

Key Words: Turkish language and literature, language lessons, historical Turkish dialects, Turkey Turkish, translation and adaptation exercises.

¹ Arş. Gör.Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, eposta: ismailsoakmen35@gmail.com

Giriş

Sözlü olarak Türk milletiyle yaşıt olan Türk dili on dört asırdan beridir de yazı dili olarak tarih sahnesindedir. İlk olarak Ötüken’de Köktürkçe yahut Orhun Türkçesi olarak adlandırılan yazı diliyle tarih sahnesine çıkan Türk dili;Turfan’da Uygur Türkçesi, Kâşgar’da Karahanlı Türkçesi, Aral’ın doğusunda Harezmi Türkçesi, Mısır ve Karadeniz’in kuzeyinde Kıpçak Türkçesi olarak boy göstermiş, daha sonra Doğu Türklüğünü temsilen Semerkant’ta Çağatay Türkçesi ve Batı Türklüğünü temsilen Anadolu’da Eski Oğuz Türkçesi olmak üzere iki kola ayrılmıştır.

Aslında sözü edilen tarihî lehçeler, tek bir yazı dilinin farklı devletlerin himayesinde, farklı coğrafyaların üzerinde, bazen farklı din ve yaşayış biçimlerinin etkisi altında, bazen de farklı Türk boylarının ağız özelliklerinin yansımalarıyla birbirinden farklılaşmış dallarıdır. Her ne kadar devlet kimi zaman II. Köktürk Devleti, kimi zaman Büyük Uygur Kağanlığı, kimi zaman Karahanlı Devleti, kimi zaman Timur İmparatorluğu, kimi zaman Büyük Selçuklular ise de bu devletleri kuran ve yaşatan topluluklar aynı milletin Oğuz, Karluk, Yağma, Çiğil, Argu vb. farklı boylarıdır. Her ne kadar Gök-Tanrı, Budizm, Maniheizm, İslâmiyet gibi farklı inanç sistemleri benimsenmişse de bu ancak söz varlığını etkileyecek düzeyde kalmış, bütünüyle yeni bir dil yaratmamıştır. Fakat tarihsel, coğrafi ve siyasi nedenlerle 13. yüzyıldan itibaren Doğu ve Batı Türkçesi şeklinde farklar belirginleşmiş, hatta Batı Türkçesi 16. yüzyılda Osmanlı-Safevî çekişmesi neticesinde Doğu Oğuzca ve Batı Oğuzca şeklinde ayrılmış, Doğu Türkçesini temsil eden Çağatay Türkçesi ise 20. yüzyıl başlarında siyasi nedenlerle birçok yazı diline bölünmüştür. Bütün bu gelişmelerden sonra birbirinden uzak düşen Türk topluluklarının dilleri arasındaki anlaşma oranı tabiatıyla bugün az veya çok oranda azalmıştır.

Türk dili ve edebiyatı bölümleri başta olmak üzere Türkoloji disiplini ile ilintili bölümlerin dil dersleri müfredatında tarihî Türk lehçeleri Köktürkçe (Orhun Türkçesi), Uygurca/Uygur Türkçesi, Karahanlıca/Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Harezmi-Kıpçak Türkçesi, Çağatayca/Çağatay Türkçesi, Eski Oğuzca/Eski Oğuz Türkçesi, Osmanlıca/Osmanlı Türkçesi gibi farklı başlıklar altında ve ayrı dönemler hâlinde öğretilmektedir. Bu lehçeler aslında zaman, mekân, boy/topluluk, kültür, din vb. unsurların etkisiyle fonetik, morfolojik ve leksik olarak birbirinden farklılaşmış bir bütünün üyeleridir. Bu nedenle, hem tarihî Türk lehçelerinin öğretiminde öğrenimi kolaylaştıran bir yöntem olması hem de Türkiye’de Türkoloji öğrencilerinin hâlihazırda kullandıkları Türkiye Türkçesinin kökleriyle olan bağlarını görebilmeleri ve bütünsel bir bakış açısı elde edilebilmeleri bakımından müfredatın ilk sırasını bu lehçelerin dilbilgisel olarak farklılaştıkları noktaların alması gerekir. Bu da Türkiye Türkçesinden tarihî devirlere doğru gitmek üzere kurgulanmış lehçeler arası aktarma ve uyarılma çalışmaları ile pekiştirilmelidir. Günümüzde Batı Türkçesinin önemli üyelerinden birisi olan ve hâlihazırda kullandığımız Türkiye Türkçesi, köken olarak, her ne kadar bu tarihî lehçeler içerisinde, 13.-15. yüzyıllar arasında Anadolu’da

kullanılmış olan Eski Oğuz Türkçesine bağlı bulursa da bu çalışmaların esas hedefinin tarihî lehçeleri günümüz Türkiye Türkçesi ile ilişkilendirerek öğrenim kolaylığı yaratmak ve belirtilen hususta bir farkındalık yaratmak olduğu unutulmamalıdır.

Bazı çalışmalarda tarihî lehçelerin özellikle bir önceki yazı diliyle farklarını öne çıkaran özellikleri derli toplu bir şekilde sunulmuştur.²Bu çalışmada gerek bunlardangerekse tarihî lehçeleri müstakil olarak ele alan çalışmalardan yararlanmak suretiyleörnek mahiyetinde bazı başlıklar açılacaktır³.Ardından bu bilgileri pekiştirici nitelikteki birtakım aktarım ve uyarlama çalışmalarından örnekler sunulacaktır.

1. Fonetik Özellikler

Köktürk TürkçesindenTürkiye Türkçesine kadar fonetik olarak ünlülerde fazla bir değişim ve hareketlilik yoktur. Yalnızca dokuzuncu bir ünlü olarak kapalı e (é) ünlüsü tartışma konusu olmuştur. Türkçe sözcüklerin yalnızca ilk hecesinde görülen (bêş, yêti, él, bêl, yêl, yê-, tê-, bêr-, êkki) bu ünlünün bazı Türkologlartarafından Köktürkçeden beri var olduğu kabul edilirken bazıları tarafından /i/ ünlüsünün yarı genişlemesi şeklinde ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Harezmi Türkçesi eserlerinden Nehcü'l-Ferâdîs'te /e/ ünlüsünü gösteren üstün harekesi ve /i/'yi gösteren /ç / harfinin birlikte kullanılmasıyla özel olarak gösterilen (Ercilasun, 2008: 398) bu ünlü, her zaman bu şekilde ayrı bir harfle gösterilmediği için tartışmaya yol açmıştır. Bu ünlü, Türkiye Türkçesi ağızlarında mevcutken ve sözlü dilde açıkça duyulur vaziyette iken İstanbul ağzına dayalı standart dilde bulunmamaktadır. Türk dilinde fonetik olarak esas değişme ünsüzlerdedir. Köktürk Türkçesinden Türkiye Türkçesine, listeye pek çok ünsüz dâhil olmuş ya da listeden düşmüştür. Sözcülemi; palatal n (ñ~ny) Köktürk Türkçesinden sonra iki ses ayrılarak kullanımdan düşmüş, damak n'si (ng~n) ise tarihî Türk lehçelerinin tamamında görüldükten sonra, Osmanlı Türkçesinde 17. yüzyıl başlarında başlayıp 18. yüzyıl ortalarında tamamlanan bir süreç sonunda yerini diş n'sine bırakmıştır (Ercilasun, 2008: 459).Bugün Doğu Türkçesine mensup lehçelerde mevcudiyetini sürdüren bu ünsüz Batı Türkçesine mensup olan modern lehçeler içerisinde yalnızca Türkmen Türkçesinde mevcuttur. Yine diş arası /d/ sesi (d~d) Harezmi Türkçesinden sonra yerini /y/'ye, çift dudak v'si (w) ise

² Tarihi lehçelerin farklılaşan yönlerini öne çıkarmak suretiyle belli başlı özelliklerini sıralama hususunda özellikle Ahmet Bican Ercilasun'un *Başlangıçtan 20. Yüzyıla Türk Dili Tarihi* ile Talat Tekin ve Mehmet Ölmez'in *Türk Dilleri* adlı eserleri öne çıkmaktadır. bk.Ercilasun, A.B. (2008). *Başlangıçtan 20. Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. 6. Baskı. Ankara: TDK Yay.; Tekin, T. ve Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri –Giriş-*. İstanbul: Yıldız.Esas olarak bu eserlerden yola çıkmakla birlikte fonetik ve morfolojik başlıklar altında verilen bilgiler, müstakil gramer çalışmalarından Köktürk Türkçesiyle ilgili olarak Talât Tekin'in *Orhon Türkçesi Grameri*, Uygur Türkçesiyle ilgili olarak Kemal Eraslan'ın *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Karahanlı Türkçesiyle ilgili olarak Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Karahanlı Türkçesi Grameri* ve Mecdut Mansuroğlu'nun *Eski Osmanlıca*, Harezmi Türkçesiyle ilgili olarak Aysu Ata'nın *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi* ve J. Eckmann'ın *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Kıpçak Türkçesiyle ilgili olarak A.V. Gabain'in *Codex Cumanicus'un Dili* ve O. Pritsak'ın *Kıpçakça, Çağatay Türkçesiyle ilgili olarak J. Eckmann'ın Çağatayca El Kitabı*, Eski Oğuz Türkçesiyle ilgili olarak Gürer Gülsevin'in *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* ve Mecdut Mansuroğlu'nun *Eski Osmanlıca*, Osmanlı Türkçesiyle ilgili olarak da Yavuz Kartallıoğlu'nun *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni(16, 17 ve 18. Yüzyıllar)* adlı çalışmalarından derlenmek suretiyle oluşturulmuştur.

³ Bu bağlamda, tarihi lehçelerde nadir kullanılan, birkaç eserde tespit edilmiş istisnai özelliklerden yahut o tarihi lehçe için karakteristik olmayan özelliklerden bahsedilmemiştir.

Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde yerini diş dudak v'sine bırakmıştır. Bir yandan bir kısım ünsüzler düşerken bir yandan da Köktürk Türkçesinden sonra Türk yazı dillerine yeni ünsüzler dâhil olmuştur. Sözelimi; Köktürk Türkçesinde bulunmayan *c, f, j, h, v* sesleri Karahanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça ödünçlemeler yoluyla Türk diline girmiştir (Ercilasun, 2008: 173, 343). Ayrıca /*b/*, /*v/*, /*f/* sesleri Karahanlı Türkçesinde *k>h*, Eski Oğuz Türkçesinde ön seste *b>v*, Çağatay Türkçesinde *p>f* sızıcılaşmaları neticesinde Türkçe sözcüklerde de görülür olmuştur.

Tarihî lehçeler arasındaki farklılıkların önemli bir kısmını fonetik özellikler oluşturmaktadır. Geçmişten günümüze ünlü ve ünsüzlerin değişim ve gelişimi bu şekilde örneklendikten sonra, bu özelliklerden bazıları şu şekilde verilebilir: 1. Ön seste /*k/* ve /*t/*'lerin tonlulaşması, 2. Ön, iç ve son seste /*b/*'lerin sızıcılaşması yahut düşmesi, 3. İç ve son seste /*ğ/* ve /*g/*'nin durumu, 4. *d>ç>y* akıcılaşması, 5. /-*AgU/* ses grubunun durumu 6. *ñ* (*n̄y*) ligatürü. Bu maddeler kısaca şu şekilde açıklanabilir:

1.1 Ön seste /*k/* ve /*t/*'lerin tonlulaşması

İnce sıradan sözcüklerin ön seslerinde bulunan /*k/* ve /*t/*- Kâşgarî'de Oğuz özelliği olarak not düşülen sözcükler, Baytaratü'l-Vazih ve Kitabü'l-Haylgibi karışık Oğuz-Kıpçak dilli eserler ve Oğuz tesiri görülen Harezmi eserlerindeki bazı tonlulaşmalar hariç –Köktürk Türkçesinden Çağatay Türkçesine kadar korunmuştur. Çağatay Türkçesinde bu tonlulaşma görülmemekle birlikte, sık kullanılan bazı edat ve fiillerde bu değişmeye rastlamaktayız: *takı>dagi*, *ti->di-*, *teg>tig*, *tigrü>digrü*, *turur>-dur/durur*. Eski Oğuz Türkçesinde ise ön seste tonlu /*g/* ve /*d/* sesleri görülür: *kiçe>gece*, *kerek>gerek*, *keliñg>gelin*, *keç->geç-*, *kir->gir-*, *kör->gör-*, *kel->gel-*, *köñgöl>göñgöl*, *köz>göz*; *teg->değ-*, *tel->del-*, *teñgiz>deñgiz*, *til>dil*, *tiş>diş*, *tik->dik-*, *tök->dök-*, *temir->demür*, *tebi->deve*, *tir->der-* (Tekin, 2003: 65-69; Eraslan, 2012: 67-68; Mansuroğlu, 1998: 140; Ata, 2002: 55-60; Ercilasun, 2008: 427, 453; Eckmann, 1988: 24-25).

1.2 Ön, iç ve son seste /*b/*'lerin sızıcılaşması yahut düşmesi

Ön, iç ve son seste bulunan /*b/*'lerin durumu üç başlık altında incelenebilir. İlki *bol-* fiilinin başındaki /*b/* sesinin erimesi durumudur. Köktürk Türkçesinden Eski Oğuz Türkçesine kadar korunan bu ses bu lehçede eriyerek *ol-* şeklini almıştır. İkincisi; *bar*, *bar-*, *bir-* sözcüklerinde ön seste bulunan /*b/* sesinin Eski Oğuz Türkçesinde sızıcılaşarak /*v/* sesine dönmesi hadisesidir. Sonuncu durum ise iç ve son seslerdeki /*b/*'lerin Uygur Türkçesinden itibaren sızıcılaşarak çift dudak v'sine (*w*) dönmesi ile ilgilidir. Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde bu ses diş-dudak v'si şeklinde, Harezmi Türkçesinde ise her iki fonetik şekilde geçmektedir: *eb>ew>ev*, *seb->sew->sev-*, *sab>saw>sav*, *sub>suw*, *tabar>tawar>tavar-davar*, *tebi>tewe>teve~deve*, *sebin->sewin~sewün->sevin-* vb. (Ercilasun, 2008: 454; Eraslan, 2012: 86-87; Eckmann, 1988: 23; Ata, 2002: 52-54).

1.3. İç ve son seste /*ğ/* ve /*g/*'nin durumu

İç ve son seste bulunan /*ğ/* ve /*g/*'lerin durumu iki başlık altında incelenebilir. Birincisi; ikinci ve daha sonraki hecelerin sonundaki /*ğ/* ve /*g/*'lerin Kıpçak Türkçesinin -özellikle- karışık Oğuz-Kıpçak dilli eserlerinde çoğunlukla, Eski Oğuz Türkçesinde ise tamamıyla erimesi hadisesidir: *arığ>aru*, *sarığ>saru*, *uluğ>ulu*, *katığ>katı*, *ölüg>ölü*, *tirig>diri*, *başlığ>başlu*,

tizlig>dizlüvb.Bu sesler Çağatay Türkçesinde isetonsuzlaşmıştır:*arığ>arık, sarığ>sarık, uluğ>uluğ, katığ>katık, ölüğ>ölük, tiriğ>tirik, başlığ>başlık, tizlig>tizlikvb*. İkincisi; Eski Oğuz Türkçesinde gerçekleşen, ikinci hecelerin ve bazı eklerin başındaki /ğ/ ve /g/lerin erimesi hadisesidir: *edgü>edgü>eygü>eyü, kazğan->kazan-, ilgerü>ilerü, alğan>alan vb.* (Tekin ve Ölmez, 2003: 42-45; Ercilasun, 2008: 399-400, 427, 453; Eckmann, 1988: 28-29; Ata, 2002: 55-58).

1.4. /d/>/d/>/y/ akıcılığı

Bazı sözcüklerde iç ve son seslerde bulunan /d/ler önce Karahanlı Türkçesinde diş(ler) arası d (*d~d*) sesine, sonra yer yer Harezmi Türkçesindenbaşlamak üzere, Kıpçak Türkçesinde /y/ sesine geçişerek akıcılığıdır: *adak>ağak>ayak, adğır>ağğır>ayğır, adrıl->ağrıl->ayrıl-, bod>boğ>boy, edgü>edgü>eygü>eyü, kod->kod->koy, tod->toğ->toy-, ked->keç->key-, öd>öđ>öyvb*. Bugün birkaç Türk lehçesi hariç,Kıpçak Türkçesinden itibaren genellikle tarihî lehçeler ve çağdaş lehçeler bu akıcılığı hadisesinde /y/ tarafındadır. Yakut ve Dolgan lehçeleri /t/(atah); Halaçça ve Tuva lehçeleri /d/(adak); Hakas Türkçesi, Orta Çulım, Şor dilleri, Sarı Uygurca ve Fu-yü Kırgızcası/z/(azak)tarafında; Çuvaş Türkçesi ise/r/(ura) tarafındadır (Tekin ve Ölmez, 2003: 67-76; Ercilasun, 2008: 343; Hacıeminoğlu, 2008: 6; Ata; 2002: 54-55; Pritsak, 1998: 117).

1.5. /AgU/ ses grubunun durumu

Bazı sözcüklerin bünyesinde bulunan –AgU ses grubu Kuman lehçesi, Ermeni Kıpçakçası ve Çağatay Türkçesinde büzüşmeye uğrayarak -Av, -Ov, -Uv şeklini almıştır: *buzagu>buzaw(~v), buzow(~v); yapıg>yabow(~v); küdegü>küyew(~v), küyöw(~v); kıragu>kıraw(~v); biregü>birew(~v); altagu>altaw(~v)*(Tekin ve Ölmez, 2003: 43, 46; Ercilasun, 2008: 427; Pritsak, 1998: 117).

1.6. n̄ (n̄y) ligatürü

Köktürk Türkçesinde bazı sözcüklerde ve ek bünyesinde görülen palatal n (*n̄~n̄y*) sesi yerini, Manici Uygur metinleriyle Köktürk harfli Uygur metinlerinde /n/ye, Burkanlı Uygur metinlerinde ise/y/ye bırakmıştır: *anıg>anıg/ayıg, çığağ>çığan/çığay, koğ>kon/koy, -kInA>-kInA/-kIyA*.Karahanlı Türkçesinden itibaren bu sesin bulunduğu sözcükler bu değişimde bazen /y/, bazen /n/ tarafındadır (Tekin ve Ölmez, 2003: 26; Ercilasun, 2008: 276, 343; Eraslan, 2012: 87; Hacıeminoğlu, 2008: 7-8).

2. Morfolojik Özellikler

Bugün Türkiye Türkçesinde var olan morfolojik yapılar genellikle tarihî Türk lehçelerinden bazı fonetik değişikliklerle sürüp gelenlerdir. Sözelimi; bildirme eki –Dir / –DUr, tarihî Türk lehçelerinde var olan ve tur- fiilinin geniş zaman ekiyle çekimlenmesi neticesinde ortaya çıkan turur sözcüğünden geçişerek gelmiştir. Kıpçak Türkçesinden itibaren tonlulaşmış ve büzülmeye uğramış şekilleri (*durur/-dur/-dür/-tur/-tür*) ortaya çıkan sözcük daha sonra Batı Türkçesinde ekleşmiş ve 18. yüzyılda küçük ünlü uyumunun sağlanmasıyla dört şekilliliğe ulaşmıştır (Ercilasun, 2008: 459; Kartallıoğlu, 2011: 261). Yine Türkiye Türkçesindeki- ek fiil, er-~ir- fiilinin Eski Oğuz Türkçesinde ünsüzünü yitirmesi ve

ekleşmesiyle bugünkü şeklini almıştır (Ercilasun, 2008: 457). Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil eklerinin tamamı tarihî lehçelerde de aynen yahut birtakım fonetik farklılıklarla mevcut idi. Sözelimi; bugünkü *-An* eki, Köktürk Türkçesinden beri var olan ve Karahanlı Türkçesinden itibaren yaygınlaşan *-gAn* ekinin Eski Oğuz Türkçesinde ön ünsüzünü yitirmesiyle bu biçimini almıştır (Hacıeminoğlu, 2008: 167; Tekin, 2003: 171; Gülsevin, 2007: 124; Ercilasun, 2008: 453). Köktürk Türkçesinde *-gUçI* şeklinde var olan sıfat-fiil eki (Tekin, 2003: 166), yine bu şekilde /g/ erimesiyle bugün *-XcX* şeklini almıştır. Bugünkü eklerden *-mXş*, *-Ar/-Ir/-r*, *-mAz*, *-DXk* ekleri Köktürk Türkçesinden beri sıfat-fiil görevinde kullanılırken *[-mIş*; *-(y)Ur*, *-Ar*, *-r*; *-mAz* (*~mAs*), *-DUk]-AsI* Karahanlı Türkçesiyle, *-AcAk* ise Eski Oğuz Türkçesinde 15. yüzyıldan itibaren kullanım sahasına çıkarak bugünlere ulaşmıştır. Buna mukabil *-gUIUk*, *-sIk*, *-DAçI*, *-gII*, *-gmA*, *-gU*, *-yUk* gibi sıfat-fiil ekleri Türkiye Türkçesine uzanamamıştır (Tekin, 2003: 165-172; Eraslan, 2012: 360; Hacıeminoğlu, 2008: 163-171; Gülsevin, 2007: 103, 123-125; Ata, 2002: 87-89; Pritsak, 1998: 119; Eckmann, 1988: 100-107).

Yukarıda tasvir edilen durumun benzerlerinin yaşandığı morfolojik özelliklerden bazıları şu şekildedir:

2.1. İlgi hâli (Genitif) eki

Köktürk Türkçesinde ilgi hâli eki ünlülerden sonra *+nInġ*, ünsüzlerden sonra *+Inġ* şeklinde iken Uygur Türkçesinden Çağatay Türkçesine kadar hem ünlü hem ünsüzlerden sonra *+nInġ* (*~+nUnġ*) şeklindedir. Bu lehçeler içerisinde Kıpçak Türkçesi hariç, tamamında ekin düz şekilleri ve yuvarlak şekilleri az veya çok oranda beraberce yer almıştır. Eski Oğuz Türkçesinde ise Köktürk Türkçesindeki ünlülerden ve ünsüzlerden sonra ekin ayrı ayrı gelmesi sistemine geri dönmüştür. Ayrıca ek, bu tarihî lehçede hep yuvarlak ünlülü *[(n)Uŋ]* olarak gelmektedir. 16. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde bu durumunu sürdüren ek, 17. yüzyılda düz şekillerle karışık olarak düzensiz gelmiş, 18. yüzyıldan itibaren ise dört şekilliliği kazanarak uyuma girmiştir, denebilir. 17. yüzyılda başlayıp 18. yüzyıl ortalarında tamamlanan bir süreç sonunda gerçekleşen *nġ > n* değişmesi ile de ek bugünkü hâlini *[(n)Xn]* almıştır (Eraslan, 2012: 132-133; Ercilasun, 2008: 459; Hacıeminoğlu, 2008: 29; Tekin, 2003: 106; Eckmann, 1988: 57; Pritsak, 1998: 118; Ata, 2002: 61; Gülsevin, 2007: 25-26; Kartalhoğlu, 2011: 389-410).

2.2. Yükleme hâli (Akkuzatif) eki

Köktürk Türkçesinde, iyelik eksiz isimlerden sonra *+(x)g/+(x)ġ*, iyelik ekli isimlerden sonra *+(In)* ve birkaç sözcükten (özellikle zamirlerden) sonra da *+nI* kullanılmak üzere üç farklı yükleme hâli eki vardır. Uygur Türkçesinde de bu sistem sürmekle birlikte yalnızca birkaç sözcükte kullanılan *+nI* kullanım sahasını genişleterek *+(x)g/+(x)ġ* eki ile 1. ve 2. şahıslarda *+(In)* ekinin sahasına girmiştir. Bu ek, Karahanlı Türkçesinde *+(x)g/+(x)ġ* ekinden daha fazla kullanılır olmuş, *+(In)* ekini ise tümüyle 3. şahsa hapsedmiştir. Ayrıca Karahanlı Türkçesinde bazı eklerden sonra (çoğunlukla 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra) *+I* da görülmektedir. Harezmi Türkçesinde *+(x)g/+(x)ġ* eki ortadan kalkmış, bu ekin görev sahasına tamamıyla *+nI* hakim olmuş, hatta bu ek 3. şahsa hapsolan *+(In)* ile dahi karışık kullanılır hâle gelmiştir. Dolayısıyla bu dönemden itibaren *+nI* genel yükleme hâli ekidir. Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de durum böyle iken Eski Oğuz Türkçesinde, teklik 3. şahıstan sonraki *+(In)* ve sınırlı sayıdaki *+nI* örneği haricinde, esas yükleme hâli eki *+(y)I'* dir (Ercilasun, 2008: 181, 346;

Tekin, 2003: 107-110; Eraslan, 2012: 134-139; Hacıeminoğlu, 2008: 29; Mansuroğlu, 1998a: 151-152; Mansuroğlu, 1998b: 259; Ata, 2002:61-62; Eckmann, 1988: 63-64).

2.3. Çıkma hâli (Ablatif) eki

Köktürk Türkçesinde çıkma hâli ekinin görevini bulunma hâli eki olan +DA karşılamıştır.+DA ekinin çift fonksiyonluluğu Karahanlı Türkçesinde iyice seyrelese de bütün tarihî lehçelerde az çok korunmuştur. Uygur Türkçesinde bu çift fonksiyonluluk devam etmekle birlikte müstakil bir çıkma hâli eki olarak +DIn teşekkül etmiştir. Mani ağzında genişleme eğilimi neticesinde ek +DAn şeklinde görülebilmektedir. Karahanlı, Çağatay(+DIn) ve Harezmi (+dIn) Türkçelerinde de ek bu şekildedir.Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçelerinde ise ek +dAn şeklindedir(Tekin, 2003: 113; Eraslan, 2012: 147-152; Ercilasun, 2008: 277-278, 400; Hacıeminoğlu, 2008: 30; Mansuroğlu, 1998: 153-154; Ata, 2002: 63; Gülsevin, 2007: 54-68; Eckmann, 1988: 68-72).

2.4. Yönelme hâli (Datif) eki

Köktürk Türkçesinde yönelme hâli eki genel olarak +kA, teklik 1. ve 2. şahıslardan yahut /k/ ile biten sözcüklerden sonra +A, teklik 3. şahıstan sonra ise +nġA biçimindedir. Uygur Türkçesinde de düzen bu şekilde olmakla birlikte +kA ekinin tonlu şekilleri de görülmeye başlanmıştır. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de yönelme hâli ekleri bu şekildedir. Yalnızca Eski Oğuz Türkçesinde +GA eki ön ünsüzünü yitirerek +(y)A şeklini almıştır. Bir de 3. şahıs iyelik ekinin sonra gelen +nġA eki Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde diş n'lidir: +nA. Köktürk Türkçesinden itibaren yönelme hâli ekinin başka yön gösterme hâli, gösterme hâli, verme-bulunma hâli, yön hâli gibi adlarla anılan +gArU~+GARU (yaln isimlerden sonra), +nġArU (3. şahıs iyelik ekinin sonra), +ArU (bazen teklik 1. şahıs iyelik ekinin sonra), +r~+nġAr, +rA, +rUekleri mevcuttur.Bu eklerin Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde artık arkaik olarak birkaç sözcükte (*ilgeri~ilerü, sonġra, taşra, yoġkarı~yoġaru, içgeri~içerü* vb.)kendisini muhafaza edebildiği anlaşılmaktadır (Ercilasun, 2008: 181-182; Tekin, 110-115; Eraslan, 2012: 142-143, 157; Hacıeminoğlu, 2008: 30-31; Mansuroğlu, 1998: 152; Ata, 2002: 62-64; Eckmann, 1988: 59-63, 74;Eckmann, 2003: 120-121; Gülsevin, 2007: 38-39).

2.5. Soru eki

KöktürkTürkçesinde*mU*ve *gU*şeklinde iki adet soru edatı kullanılmaktadır. Uygur Türkçesinden itibaren de - Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçelerinde düz şekilli (*mI*) olmak üzere - yalnızca *mU* edatı kullanılmıştır (Ercilasun, 2008: 182; Eraslan, 2012, 295; Ata, 2002: 68; Hacıeminoğlu, 2008: 106; Eckmann, 2003: 53).İmlâ kalıplaşması nedeniyle Arap harfli metinlerde ekin uyuma girme zamanı net olarak tespit edilemese de 18. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde dört şekilliliğin doğduğu düşünülmektedir (Kartallıoğlu, 2011: 232).

2.6. Şimdiki zaman eki

Tarihî Türk lehçelerinde müstakil bir şimdiki zaman kipi Harezmi [-(y)A *turur*],Kıpçak [-*adır, -ydir*], Çağatay [-A, -y + *dur+şahıs zamiri*] Türkçelerinde mevcuttur. Eski Oğuz Türkçesindeki -(y)A *Durur* ve -(y)A *yor(ur)*kiplerinden ise ikincisi 15. yüzyıldan sonra

kullanım alanını genişletmek suretiyle bugüne *-yor* eki olarak ulaşmıştır (Ercilasun, 2008: 399; Pritsak, 1998: 119-120; Eckmann, 1988, 136-137; Gülsevin, 2007: 98-99).

2.7. Gelecek zaman eki

Köktürk Türkçesinde gelecek zaman genellikle *-DAÇI*, bazen *-sIkeki*yle yapılır; olumsuz çekimde ise *-çI* eki kullanılır. Uygur Türkçesinde ise gelecek zaman ekleri *-gAy* ve *-gA* (çoğunlukla *-gAy*) şeklindedir. Çok nadir olarak *-çI* ve *-çA* ekleri de kullanılır. Karahanlı Türkçesinde de *-gAy* ve *-gA* ekleri kullanılmakla beraber *-gU* ve *-gAllr* (yakın gelecek için) ekleri de gelecek zaman görevinde kullanılır. Harezmi Türkçesinde de gelecek zamanı karşılamak üzere *-gAy*, *-gA* ve *-gU* ekleri kullanılır. Ayrıca bu tarihî lehçede *-gU+iyelik ekleri+turur* (belirli gelecek zaman) ve *-miş bolğay+şahıs zamiri* (kesin gelecek zaman) kuruluşunda gelecek zaman eki mevcuttur. Kıpçak Türkçesinde genel gelecek zaman eki *-gAyve -gA* şeklindedir. Çağatay Türkçesinde *-GAy* ve *-GA* (şiir dilinde) ekleri, mutlak gelecek için ise *-gU+iyelik eki (+dUr/durur/turur)* kalıbı kullanılmaktadır. Eski Oğuz Türkçesinde ise yaygın gelecek zaman eki *-(y)IsAr* şeklindedir. Bu lehçede bazen *-(y)A* istek eki bu görevde kullanılmakta, 15. yüzyıldan itibaren de *-(y)AcAkeki* ortaya çıkmaktadır (Tekin, 2003: 185-189; Ercilasun, 2008: 183-184; Eraslan, 2012: 343-345; Hacıeminoğlu, 2008: 185-186; Ata, 2002: 76-78; Eckmann, 2003: 30-33; Pritsak, 1998: 120; Eckmann, 1988: 124-136; Gülsevin, 2007: 100-103).

2.8. Şart kipi

Köktürk Türkçesinde şahıslara bağlanmadan bir zarf-fiil eki olarak kullanılan *-sAr* eki Uygur Türkçesinde ardına 1. tip şahıs unsurlarını (çokluk. 3. şahıs hariç şahıs zamirleri) alarak şart kipi hâline gelmiştir: *-sAr + men, sen, Ø, biz, siz, -lAr*. Karahanlı Türkçesinde ek, sondaki ünsüzünü yitirmiş ve çokluk 3. şahsın yanı sıra çokluk 1. şahıs da ekleşmiş şekilleriyle çekimlenmeye başlamıştır: *-sA + men, sen, Ø, -mIz, siz, -lAr*. Harezmi Türkçesinde artık bütün şahıslarda ekleşme meydana gelmiş yani şart kipi tümüyle iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmeye başlamıştır: *-sA + -m, -η, Ø, -k, -ñgız, -lar*. Bu sistem; Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde de (Eski Oğuzda çokluk 1. şahıstaki *-vUz* şekli hariç) aynı şekilde sürerek günümüze kadar gelmiştir (Ercilasun, 2008: 185, 399; Eraslan, 2012: 348-350; Hacıeminoğlu, 2008: 188-189; Ata, 2002: 82; Eckmann, 2003: 96; Gabain, 1998: 100; Eckmann, 1988: 122; Gülsevin, 2007: 110-111).

3. **Lehçeler arası uyarılama ve aktarım çalışmaları**

Türkiye Türkçesinden tarihî devirlere doğru olmak üzere yapılacak aktarma ve uyarılama çalışmaları Tarihî Türk lehçelerini birbirinden ayıran özelliklerin pekiştirilmesi bakımından faydalı olabilir. Bu tür bir çalışmada özellikle daha sonra değişmeye uğrayacak olan fonetik, morfolojik ve leksik birimleri taşıyan sözcüklerin seçilmesi öğrenmeyi kolaylaştıracak en önemli hususlardan bir tanesidir. Aktarma ve uyarılama çalışmaları sözcük, söz öbeği, cümle ve paragraf düzeyi olmak üzere kademe kademe ilerleyecek şekilde yapılabilir. Çalışmalara

öncelikle sözcük düzeyinde başlanabilir⁴. Öncelikle, değişime uğrayan ekleri ve sesleri içeren maddelerin iyice kavranması için düz alıştırmalarla işe başlanmalıdır⁵:

1. Tablo: Yükleme hâli ekinin tarihî gelişimini gösterir bir çalışma kartı

Yalın İsimler ve Zamirlerin Yükleme Hâli Eki Çekimi							
	KT	UT	KRT	HT	KPT	ÇT	EOT
biz	bizni	bizni	bizni	bizni	bizni	bizni	bizi
bu	bunı	bunı	bunı	bunı	bunı	bunı	bunı
alp	alpıg	alpıg~alpni	alpni~alpıg	alpni	alpni	alpni	alpı
sü	süg	süg~süni	süni~süg	süni	süni	süni	süyi
İyelik Çekimli İsimlerin Yükleme Hâli Çekimi							
çerigim	çerigimin	çerigimin~ çerigimni	çerigimi~ çerigimni	çerigimni	çerimni~ çerigimni	çerikim-ni	çerimi
çerigiñ	çerigiñgin	çerigiñgin~ çerigiñgni	çerigiñgi~ çerigiñgni	çerigiñgni	çerigiñni~ çerigiñgni	çerikiñ-ni	çerigi
çerigi	çerigin	çerigin	çerigin	çerigin~ çerigini	çerisin~ çerisini~ çerigin~ çerigini	çerikin~ çerikini	çerisin~ çerisini

Yukarıdaki çalışma kartında; tarihî Türk lehçelerinde diğer hâl eklerine nazaran daha hareketli bir serüven geçiren ve nispeten karmaşık manzara arz eden yükleme hâli eki, Köktürk Türkçesinden seçilen bazı söz kök ve gövdelerine her tarihî lehçede alması gereken şekli ile getirilerek yazılmıştır (bk. 1. Tablo). Hemen ifade etmek gerekir ki bu çalışma kartında hem sözcük seçimi hem bunların listelenmesi bakımından bir düzen takip edilmiştir. Sözgelimi; ilk iki satıra şahıs ve işaret zamirlerinin, diğer iki satıra iyelik eksiz, son üç satıra ise iyelik ekli sözcüklerin getirilmesi belli bir düzen dâhilindedir. Çünkü tarihî süreç içerisinde yükleme hâli ekindeki değişimler bu noktalarda olmuştur.

Diğer madde başları için de aynı yöntemler aynı düzen dâhilinde uygulanabilir. Sözgelimi; ilgi hâli eki için bir çalışma hazırlanacaksa sözcüklerden birinin düz ünlülü, diğerinin yuvarlak ünlülü olmasında ve birinin ünlü birinin ünsüz ile bitmesinde fayda bulunmaktadır (bk. 2. Tablo). Çünkü bir yandan ilgi hâli ekinin gelişimi görülürken bir yandan da ekteki tek şekilliliğin ünlü uyumları bakımından yol açtığı sorunlar ve de ekin tarihî gelişiminde dikkat edilecek esas noktanın ünsüzle biten sözcüklerden sonra olduğu görülebilecektir. Örneğin; Eski Oğuz Türkçesine kadar olan dönemde (Harezmi Türkçesi hariç) yuvarlak ünlülü sözcüklerde çoğunlukla, Eski Oğuz Türkçesinde ise düz ünlülü sözcüklerde

⁴ Üzerinde aktarım ve uyarılama çalışması yapılan sözcüklerin leksik olarak her tarihî dönemde yaşadığı farz edilerek hipotetik bir yaklaşım güdülmüştür. Ayrıca, belirtilen değişmelerin düzenli olarak gerçekleştiği varsayılmıştır.

⁵ Osmanlı Türkçesinde vuku bulan ünlü uyumları ve damak n'sinin durumu gibi iki önemli değişmeyi belirtmek için "17.-18. yüzyıl öncesi/sonrası" gibi iki alt sütun açmak gerekirdi. Hem bütünlüğün bozulmaması hem de sözü edilen değişmelerin burada açılan başlıkların dışında kalması nedeniyle Osmanlı Türkçesine bu tablolarda yer verilmemiştir.

tamamıyla bir dudak uyumsuzluğu yaşandığı izlenebilmektedir. Ayrıca ekteki farklılaşmaların ünlüyle biten *sü* sözcüğünden sonra değil, ünsüzle biten *alp* sözcüğünden sonra kendisini gösterdiği görülebilmektedir. Sözelimi; yönelme hâli eki ile ilgili bir çalışma hazırlanacaksa bir yalın gövdeli bir de teklik 3. şahıs iyelik ekli bir sözcük seçilmelidir (bk. 2. Tablo). Böylelikle teklik 3. şahıs iyelik ekini almış olan sözcük vasıtasıyla yönelme hâli ekinin esas farklılaştığı nokta belirtilmiş olur. Ayrıca ek almamış olan sözcüğün de tonlu ünsüzle bitmesine dikkat edilmelidir. Çünkü bu durumda tonlu ünsüzle biten sözcüklerden sonra bir ünsüz uyumsuzluğu hadisesinin meydana gelişi ve yönelme hâli eki özelinde bu uyumsuzluğun ne zaman ortadan kalktığı gösterilmiş olacaktır.

2. Tablo: İlgi ve yönelme hâli ekinin tarihî gelişimini gösterir bir çalışma kartı

İlgi Hâli Çekimi							
Sözcük	KT	UT	KRT	HT	KPT	ÇT	EOT
alp	alpıng	alpınıg (~alpnuıng)	alpnıng (~alpnuıng)	alpnung (~alpnuıng)	alpnıng	alpınıg (~alpnuıng)	alpuıng
sü	süniıng	süniıng (~sünüıng)	süniıng (~sünüıng)	sünüıng (~sünüıng)	süniıng	süniıng (~sünüıng)	sünüıng
Yönelme Hâli Çekimi							
Sözcük	KT	UT	KRT	HT	KPT	ÇT	EOT
köz	közke	közke~ közge	közke~közge	közke~közge	közge~gözge	közge	göze
özi	öziıng	öziıng	öziıng	öziıng~öziıng	özine	öziıng	özine

Konuyu kavramaya yönelik bu düz alıştırmalardan sonra artık sözcük düzeyindeki aktarım ve uyarılama çalışmalarına geçilebilir. Aşağıdaki çalışma kartında, ilk üç sütunda, ilgi hâli eki ve çıkma hâli ekinin tarihî gelişimi gösterilmiş olmaktadır. Fakat öyle sözcükler seçilmiştir ki bu aktarım çalışması neticesinde ön ses /k/ ve /t/'lerin durumu [Örn. (tiş>) *diş* ve (köz>) *göz*] ile birden fazla heceli sözcüklerin sonunda bulunan /ğ/ ve /g/'lerin durumu [Örn. (tirig>) *diri*] da işlenmiş olmaktadır. Son iki sütunda ise pek çok özelliğin tek bir sözcük içerisinde örneklendiği görülmektedir. Sözelimi; *koyacaksınız* örneğinde, *d>ç>y* akıcılılaşması, gelecek zaman eki, ek-fiil ve şart ekinin tarihsel gelişimi işlenmektedir. Son sütundaki *kavuşacağım* örneğinde ise iç sesteki *b>w* sızıcılılaşması, dudak ünsüzleri yanındaki yuvarlaklaşma ve gelecek zaman eki işlenmekte; ayrıca, ekleştikten sonra, bugünkü teklik 1. şahıs *-Im/-Um* ekini meydana getiren *ben~men* zamirinin de tarihsel gelişimi gösterilmektedir. Hatta bu vesileyle Çağatay Türkçesindeki *min* şekli vasıtasıyla bu tarihî lehçeye mahsus olmak üzere Türkçe sözcüklerin ilk hecelerinde görülen *i*'leşme eğilimine de atıf yapılmış olmaktadır (bk. 3. Tablo).

3. Tablo: Sözcük düzeyinde bir aktarım ve uyarılama çalışması örneği

TT	dişin (isim kökü+ilgi hâli eki)	gözün (isim kökü+ilgi hâli eki)	<i>diriden</i>	<i>koyacaksınız</i>	<i>kavuşacağım</i>
----	---------------------------------	---------------------------------	----------------	---------------------	--------------------

KT	tişinġ	közinġ	tirig+de	ıodtaçı erser	ıabıştaçı men
UT	tişninġ(~tişnünġ)	közninġ(~köznünġ)	tirig+din (~tirig+den)	ıodġa(y) erser siz	ıawıřġa(y) men
KRT	tişninġ(~tişnünġ)	közninġ (~köznünġ)	tirig+din	ıodġa(y) erse siz	ıawıřġa(y) men
HT	tişnünġ~(~tişninġ)	közünġ(~közninġ)	tirig+din	ıodġa(y) erseġiz	ıawıřġa(y) men
KPT	tişninġ~dişninġ	közninġ~gözünġ	tiri+den ~tirig+den	ıoyġa(y) erseġiz	ıawıřġa(y) men
ÇT	tişninġ(~tişnünġ)	közninġ(~köznünġ)	tirik+tin	ıoyġa(y) irseġiz	ıawıřġa(y) min
EOT	dişünġ	gözünġ	diri+den	ıoyısar (~ıoyacak~ıoya) iseġiz	ıawışısarvan (~ıawıřacaġın ~ıawıřacaġam)

Türkiye Türkçesinde bazı eklereşseslilik gösterebilir. Bu çalışma kartları bazen, bu eşsesleşen ekleri almış bir sözcük üzerinden hazırlanabilir. Böylelikle lehçeler arası farklılaşan ve farklılaşmayan maddeler bugünkü örnekler üzerinden daha iyi pekiştirilebilir. Sözelimi; aşağıdaki çalışma kartında *ayak* sözcüğüne +ı yüklem hâli ile teklik 3. şahıs iyelik eki getirilmiş ve bu iki sözcük tarihî Türk lehçelerine uyarlanmıştır. Bir üçüncü sütunda ise yüklem hâli ekli sözcüğe teklik 1. şahıs eki de getirilerek yüklem hâli ekinin tarihî süreç içerisinde esas değişiklikleri teklik 1. ve 2. şahıs iyelik ekli şekillerde yaşadığı gösterilmek istenmiştir (bk. 4. Tablo).

4. Tablo: Türkiye Türkçesinde eş sesleşen bazı ekler üzerinden hazırlanmış bir çalışma kartı

	isim kökü+yüklem hâli eki	isim kökü+teklik 3. şahıs iyelik eki	isim kökü+teklik 1. şahıs iyelik eki+yüklem hâli eki
TT	<i>ayaġı</i>	<i>Ayaġı</i>	<i>ayaġımı</i>
KT	adaġıġ	adaġı	adaġımın
UT	adaġıġ~adaġnı	adaġı	adaġımın~adaġımını
KRT	aġaġnı~aġaġıġ	aġaġı	aġaġımını~aġaġımı
HT	aġaġnı	aġaġı	aġaġumını
KPT	ayaġnı	ayaġı	ayaġımını
ÇT	ayaġnı	ayaġı	ayaġımını
EOT	ayaġı	Ayaġı	ayaġumı

Sözcük düzeyindeki çalışmalardan sonra söz öbeği ve cümle düzeyinde aktarım ve uyarlama çalışmalarına devam edilebilir⁶ (bk. 5. Tablo). Bu çalışmalar en son paragraf düzeyine kadar yükseltilmelidir (bk. 6. Tablo).

5. Tablo: Söz öbeği ve cümle düzeyinde bir aktarım ve uyarlama çalışması

TT	<i>evin önünden</i>	<i>O kuyunun suyu acıydı, tatlı oldu, o sudan içtik.</i>
KT	<i>ebinḡ öḡinte</i>	<i>Ol ıduḡınḡ subı açığı erti tatlıḡ boltı ol subda içtimiz</i>
UT	<i>ewniḡ öḡindin</i>	<i>Ol ıduḡnıḡ suwı açığı erdi tatlıḡ boldı ol suwdın içtimiz</i>
KRT	<i>ewniḡ öḡindin</i>	<i>Ol ıduḡnıḡ suwı açığı erdi tatlıḡ boldı ol suwdın içtimiz</i>
HT	<i>ewnüḡ öḡindin</i>	<i>Ol ıduḡnuḡ suwı açığı erdi tatlıḡ boldı ol suwdın içtük</i>
KPT	<i>ewniḡ öḡinden</i>	<i>Ol kıyu(ḡ)nıḡ suwı açı(ḡ) erdi tatlı(ḡ) boldı ol sudan içdük</i>
ÇT	<i>ivniḡ öḡidin</i>	<i>Ol kıyu(ḡ/k)nıḡ suwı acık irdi tatlı(k) boldı ol sudın içdük</i>
EOT	<i>evüḡ öḡinden</i>	<i>Ol kıyunuḡ suwı acı-y-ıdı tatlı oldu ol sudan içdük</i>

6. Tablo: Paragraf düzeyinde bir aktarım ve uyarlama çalışması

TT	Evin önünde duran sarı öküzün ayağını kapıya bağlamıştı. O evden daima fakir bir adam çıkardı. İki koyunu daha vardı. Bundan başka malı yoktu. Bunca zahmete katlanmasam ben de mahvolacağım, der.
KT	<i>ebinḡ öḡinte turıḡma sarıḡ udiḡ adaḡın ıarıḡka bamış erti. Ol ebde kop ııḡaḡ bir kişi taşıḡur erti. Eki koḡı taḡı bar erti. Bunta adın tabarı yoḡ erti. Bunça emgekke serinmeser, men taḡı yoḡ boltaḡı men tir.</i>
UT	<i>ewniḡ öḡinde turıḡlı sarıḡ udiḡ adaḡın ıarıḡka bamış erdi. Ol ewdin kop ııḡay bir kişi taşıḡur erdi. Eki koyı taḡı bar erdi. Mundın adın tawarı yoḡ erdi. Munça emgekke serinmeser men, men taḡı yoḡ bolḡay men tir.</i>
KRT	<i>ewniḡ öḡinde turḡan sarıḡ udiḡ adaḡın ıarıḡka bamış erdi. Ol ewdin hemişe ııḡay bir kişi ııḡar erdi. Eki koyı taḡı bar erdi. Mundın adın tawarı yoḡ erdi. Munça emgekke serinmese men, men taḡı yoḡ bolḡay men tir.</i>
HT	<i>ewnüḡ öḡinde turḡan sarıḡ udiḡ adaḡın ıapugka bağlamış erdi. Ol ewdin hemişe faḡır bir kişi ııḡar erdi. Ekki koyı taḡı bar erdi. Mundın özge mālı yoḡ erdi. Munça emgekke sabr kılnasam, men taḡı yoḡ bolḡay men tır.</i>
KPT	<i>ewniḡ öḡinde turḡan sarı uynıḡ ayaḡın ıarıḡa bağlamış erdi . Ol ewden dāyimā faḡır bir kişi ııḡar erdi. İki koyı daḡı bar erdi. Mundan özge mālı yoḡ erdi. Munça</i>

⁶Söz öbeği ve cümle düzeyindeki aktarım ve uyarlama çalışmalarında, bütünlüğün bozulmaması adına aktarılan yahut uyarlanan ekin ilgili tarihî lehçedeki yaygın şekli ile yetinilmiştir.

	emgekke sabr kılmısam, men dağı yok bolğay men tir/dir.
ÇT	ivniñ öñğinde turğan sarıq uynıñ ayağın çapı(ğ/)ğa baqlamış irdi. Ol ivdin dāyimā fakīr bir kiři çıkar irdi. İki oyı dağı bar irdi. Mundın özge mālı yok irdi. Munça imgekke sabr kılmısam, men dağı yok bolğay men dir.
EOT	evüñ öñğinde duran saru öküzüñ ayağın apuya baqlamış idi. Ol evden dāyimā fakīr bir kiři çıkar idi. İki oyunu dağı var idi. Bundan özge mālı yoğ idi. Buna emege sabr kılmısam, men dağı mahv olısarvan dir.

Yukarıda paragraf düzeyinde yapılan çalışmada, Türkiye Türkçesiyle yazılan bir parça bütün tarihī lehçelere aktarılmış ve uyarlanmıştır. Yazılan parça,özellikle farklılaşan maddeleri ilgilendiren ses ve ekleri taşıyan sözcüklerden seçilmiştir. Bu parçada sözü edilen maddelerin birçoğu bulunmaktadır: Ön seste /k/ ve /t/lerin tonlulaşması, d>>y akıcılaşması, /g/ ve /ğ/ seslerinin durumu, palatal n (ñ) meselesi, ön ses /b/’nin düşmesi, ilgi hāli eki, yükleme hāli eki, çıkma hāli eki, yönelme hāli eki,gelecek zaman eki, şart eki. Ayrıca, yukarıda açıklanan farklılıklar dışında, Eski Oğuz satırındaki *saru*, *kapu* sözcükleri vesilesiyle bu lehedeki yuvarlaklaşma temayülüne; *min*, *ir-*, *iv*, *imgek* sözcükleri vesilesiyle de ağatay Türkçesindeki ilk hecede /i/’leşme temayülüne değinilebilir. Çalışma yalnız bunlarla da sınırlı kalmamakta; bulunma hāli eki, öğrenilen geçmiş zaman eki, bilinen geçmiş zaman eki, teklik 3. şahıs iyelik eki ve bazı şahıs zamirleri gibi tarihī süreç içerisinde değişiklik göstermeyen maddeleri de içermektedir.Bu noktada konuyu, fonetik ve morfolojiden sonra üçüncü ayağı ve belki de en önemli ayağı oluşturan kısma, leksikolojiye baqlamak gerekmektedir.

Tarihī Türk lehçeleri her ne kadar fonetik ve morfolojik olarak belli başlı maddelerde ayrılıyor da, esas farklılık söz varlığında meydana gelmektedir. Bir dilin söz varlığı, yaşanılan coğrafyalara ve çeşitli yönlerle ilişkide bulunulan költürlere bağılı olarak değişimler gösterebilir. Ana dilde bazı sözcükler kullanım sahasına çıkarken bazıları düşebilir, ayrıca baskın dil-zayıf dil konumuna bağılı olarak çeşitli niteliklerde ödünemeler yapılabilir. Türk dili Ötüken ve Turfan coğrafyalarında iken ince, Sođdaka gibi dillerden ödünemeler yapmış; Gök-Tanrı, Maniheizm ve Budizm gibi inanç sistemleri ile konar-göçer ve yerleşik yaşam biçimlerinin etkisiyle söz varlığında hareketlenmeler yaşamıştır. Merkez Kāřgar’a kaydktan sonra ve İslām dinine geçişle birlikte söz varlığında Arap ve Fars dillerinden ödünemeler ve din merkezli bazı etkiler söz konusu olmuştur.Yukarıda paragraf düzeyinde yapılan aktarım ve uyarlama çalışmasında *tabar* → *māl*, *kop* → *hemīše*, *dāyimā*, *ığañ*→ *fakīr*, *serin-* → *sabr kıl*-vb. örneklerle Türkçe sözcüklerin yerini ödünemelere bırakabileceğine, ayrıca *ud* → *öküz*, *adın* → *özge* gibi her ikisi de Türkçe olan kelimelerin saha ve kullanım farklılıklarına bağılı olarak değişebileceğinedikkat çekilmiştir (bk. 6. Tablo).

Ödünemeler bir yana bırakılırsa tarihī Türk lehçelerinden günümüze uzanan söz varlığı incelendiğinde bunlardan bir kısmının aynen yahut bazı fonetik değişikliklerle korunduğu, bir kısmının anlam değişmelerine uğradığı, bir kısmının kullanımdan düştüğügörüür. Sözelimi; *eşitmek* “işitmek”, *sub* “su”, *köl* “göl”, *beg* “bey”, *sarığ* “sarı”, *adak* “ayak”, *töpü* “tepe”, *yaşa-* “yaşamak”, *yitür-* “yitirmek”, *tarığlag*“tarla” vb. bazı leksik birimler günümüze kadar aynen yahut birkaç fonetik değişiklikle korunmuştur. Bazıları ise anlam değişmelerine uğramıştır. Sözelimi; Eski Türkçede “besi hayvanı, canlı hayvan anlamından

doğmak üzere taşınır ve taşınmaz mal” anlamına gelen *tabar* sözcüğü Batı sahasında *davar* fonetik şeklini alarak ve Osmanlı Türkçesinde anlam daralmasına uğrayarak daha çok “binek hayvan” anlamında kullanılmıştır (Clauson, 1972: 442-443). Yine, *tün* sözcüğünün Eski Türkçedeki “gece” anlamının yanı sıra Eski Oğuz Türkçesinden itibaren anlam genişlemesine uğrayarak “dün, dünkü gün” anlamını da verdiği görülmektedir (Erol, 2008: 543). *Künğ* “cariye”, *bulunğ* “taraf”, *yağı* “düşman”, *ıd-* “göndermek” vb. bir kısım söz varlığı ise Türkiye Türkçesinde artık kullanılmamaktadır. Bu bağlamda, Türk yazı dilinin birliğine yönelik olarak oluşturulacak olan farkındalığın söz varlığı kısmı ile ilgili hazırlanacak çalışmalar bu başlıklar altında ele alınabilir (bk. 7. Tablo). Bu çalışmalarla; tarihî Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesine uzanan söz varlığının önemli bir bölümünü aynen yahut birkaç fonetik değişiklikle korunan yahut anlam değişmesine uğrayan leksik birimlerin oluşturduğu, farklılaşan kısımların ise yaşanan coğrafya ve girilen kültürel etkileşimler neticesinde kullanımdan düşen yahut kullanım sahasına çıkan leksik birimlerden ibaret olduğu vurgulanmış olacaktır.

Tarihî Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesine uzanan söz varlığı						
Aynen yahut birkaç fonetik değişiklikle korunanlar				Anlam değişmesine uğrayanlar	Kullanımdan düşenler	
k- >g-	t- >d-	-g> -Ø	d>>y	-b>>-v	tabar>>davar	künğ
köz>göz	tiş>diş	sarığ>sarı	adağ>ayağ	bar>var	tenğri>>tanrı	bulunğ
kel->gel-	til>dil	kazğan>kazan	adğır>ayğır	eb>ev	uçuz>ucuz	yağı
			bod>boy		okı->oku-	eçi

7. Tablo: Tarihî Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesine uzanan söz varlığı üzerine örnek bir çalışma kartı

Sonuç

Türkiye’de Türk dili ve edebiyatı yahut müfredatında tarihî Türk lehçelerinin yer aldığı bölümlerde bu lehçelerin ayrı dönemler hâlinde öğretimine başlamadan önce müstakil bir ders kapsamında mevcut yazı dili Türkiye Türkçesi ile ilişkilendirmek suretiyle öğrenim kolaylığı sağlamak ve bir öğrenme çıktısı olarak mevcut yazı dilimizin tarihsel kökleriyle olan bağlantısı bakımından bir farkındalık yaratmak bakımından lehçeler arası dilbilgisel farklılıkların öğretilmesi ve bunların aktarma ve uyarılma çalışmaları ile pekiştirilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda ilgili başlıklar Türkiye Türkçesinin dilbilgisi şeması esas alınarak hazırlanmalı; sözgelimi “yakın gelecek zaman”, “yön gösterme hâli eki” gibi bugün karşılığı olmayan yahut bugünkü şema içerisinde müstakil olarak yer almayan başlıklar “gelecek zaman”, “yönelme hâli eki” gibi ilintili başlıklar altında notlar hâlinde belirtilmelidir. Sözcük düzeyinden paragraf düzeyine kadar artan ölçülerde yapılacak lehçeler arası aktarma ve uyarılma çalışmaları ile de öğrenilen teorik bilgiler pratiğe dökülebilecektir. Neticede öğrenci, ilişkilendiren-karşılaştıran bir yaklaşımla tarihî lehçelerin ayrı dönemler hâlinde öğretimi esnasında bütünsel bakış açısına dayalı çözüm odaklı düşünme becerileri geliştirebilecektir.

Kısaltmalar

ÇT: Çağatay Türkçesi.
EOT: Eski Oğuz Türkçesi.
HT: Harezmi Türkçesi.
KPT: Kıpçak Türkçesi.
KRT: Karahanlı Türkçesi.
KT: Köktürk Türkçesi.
TT: Türkiye Türkçesi.
UT: Uygur Türkçesi.
X: Dört şekillilik ifade eder.

Kaynakça

- ATA, A. (2002). *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- CLAUSON, S.G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- ECKMANN, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. Çev.: Günay Karaağaç. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- (2003). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. 2. Baskı. Haz.: Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TDK Yay.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- ERCİLASUN, A.B. (2008). *Başlangıçtan 20. Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. 6. Baskı. Ankara: TDK Yay.
- EROL, H. A. (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*. Ankara: TDK Yay.
- GABAIN, A.V. (1998). "Codex Cumanicus'un Dili". *Tarihî Türk Şiveleri*. Çev.: Mehmet Akalın. 3. Baskı. Ankara: TKAE Yay. 67-109.
- GÜLSEVİN, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yay.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- KARTALIOĞLU, Y. (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni(16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*. Ankara: TDK Yay.
- MANSUROĞLU, M. (1998a). "Karahanlıca". *Tarihî Türk Şiveleri*. Çev.: Mehmet Akalın. 3. Baskı. Ankara: TKAE Yay. 133-171.
-(1998b). "Eski Osmanlıca". *Tarihî Türk Şiveleri*. Çev.: Mehmet Akalın. 3. Baskı. Ankara: TKAE Yay. 247-276.

- PRITSAK, O. (1998). “Kıpçakça”. *Tarihî Türk Şiveleri*. Çev.: Mehmet Akalın. 3. Baskı. Ankara: TKAE Yay. 111-122.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. ve ÖLMEZ, M. (2003). *Türk Dilleri –Giriş-*. İstanbul: Yıldız.